

Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге чери
Тыва Республиканың Танды кожунунуң Кызыл-Арыг
ортумак ниити өөредилге школазы

Директорнун өөредилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрээн.

/Донгак И.А./

2023 ч.

Школа директорунун
дугаар дугаары-биле
бадылаан.

/Митей Д.Э./

2023 ч.

2023-2024 өөредилге чылында

тыва чогаал эртеминге

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Башкызы: Дээди категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы Куулар Долаана
Доржуевна

Класс: 9

Программаның хуусаазы: 1(бир) чыл

Кызыл-Арыг суур, 2023ч.

Тайылбыр бижик

9-ку класска тыва чогаал эртемниң өөрөдилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программаны «Кол ниити өөрөдилгениң 5–9 класстарыңга «Төрээн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөрөдилге программазыңга» даянып (*Тургускан: НШХИ-ниң тыва филология лабораториязының улуг методизи Л.Х. Ооржак*) база 9 класстың «Тыва чогаал» өөрөдилге номунга дүүштүр кылган.

Өөрөдилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдилге кезээнде кириген «Төрээн чогаал» эртемниң шингээткениниң түңнелдерин кичээңгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралыңга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциязында айыттыңган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгасы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

Чижек Программаның кол таваа кылдыр дараазында хоойлу, доктаал, саавырлар алдыңган:

1. Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
2. Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
3. Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
4. Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
5. Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;
6. Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
7. Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

2023-2024 өөрөдилге чылында 9-ку класска тыва чогаалды өөрөдиринге өөрөдилге планында неделяда ниитизи-биле 2 шак көрдүңген. 9-ку класска 33 өөрөдилге неделязында 67 шакта программаны долузу-биле өөрөткен турар ужурлуг.

Өөрөдилге ному кылдыр «Тыва чогаал, 9класс. Ниити өөрөдилге черлеринге өөрөдилге ному».М.А.Кужугет,Л.Х.Ооржак.-Кызыл:Национал школа хөгжүдер институт,2018.-320 а./көрдүңген.

Курстун (эртемниң) план езугаар шингээттингениниң түңнелдери

Бо программа 9-ку класстың доозукчуларының бот-тускайлаң (личностные), метапредметтиг (метапредметные), предметтиг (предметные) дараазында түңнелдерни чедип алырын магадылап хандырып турар.

Бот-тускайлаң түңнелдери (личностные результаты)

1. Хамааты мөзү-шынар кижизидилгези;
2. Патриоттуг кижизидилге;
3. Сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези;
4. Чараш чүүлдү эскерип билиринге кижизидери;
5. Күш-шыдал азы мага-бот дадыктырылгасының кижизидилгези;
6. Күш-ажыл кижизидилгези;
7. Бойдуска хумагалыг болуруңга кижизидери;
8. Эртемниң үнелиин, чугулазын медресеп билиринге кижизидери.

Метапредметтиг туннелдери

1. Уругларның медээлер-биле ажылдап билири;

2. Ниити чүүлден чугула бодалды ылгап, тодарадып шыдаар харыкшинээ; чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгны шиитипирлээринге (сайгарарынга) хамаарыштыр угаап, медресе билири, даап бодап шыдаары;
3. Чогумчалыг харыы бээринге чыып алган медресеин таарыштыр мөөңнеп билири;
4. Бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткаарынга барымдаалыг чижектерни чугаазынга (ажылынга) таарыштыр кириштирип билири;
5. Бижимел болгаш аас чугаазынга чылдагааннарның үнгөн дөзүн бадыткап, түннел үндүрүп шыдаарынга арга-шинээ;
6. Эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория болгаш практиктиг билиглери-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында (практикага) тайылбырлыг ажыглап билири;
7. Өөредилгезиниң ажил-чорудулгазын бот-тускайлаң тургузуп, сонуургалының аайы-биле бот-хуузунда угланып, баштанып, аайланып билири;
8. Хөй-ниити аразынга бодун төлептиг алдынып, кижилер-биле харылзаа тудуп, чугаалажып билири;
9. Билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажилдаарының уг-шиин башкарып, тускай угланышкынның бот-башкарнып билири;
10. Өөредилгениң метапредметтиг түннелдери уругларның шиңгээдир темазын чогаал эртемниң утка-шынардан дашкаар делгем, кол-ла чүүл – бот-тускайлаң сайгарарынче угланган, бердинген темага, айтырыгга хамаарыштыр харыыны хөй талалыг углап билир билиин тодарадыр.

Чечен чогаалдың утказын кол литература-теоретиктиг билиглери шиңгээдип алырынга дараазында ажил-чорудулгаларга даянып эрттирер:

1. Чечен чогаалдың аңгы-аңгы жарнларын медреселдиг, чогаадыкчы номчууру; чечен чогаалдың сөзүглелин ыыткыр, аянын номчууру;
2. Эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг, тайылбырлыг эдерти чугаалаары, немелде чогаадыкчы онаалгалыг эдерти чугаалаары);
3. Чогаал сөзүглелин билип, хүлээп ап турарын тодарадыр айтырыгларга харыылаары;
4. Шүлүк болгаш калбак чогаалдарны шээжи-биле билири; чогаалдың сайгарылгазы, бодунуу-биле хүлээп турарын тайылбырлаары; чогаал дугайында үнелел бижири, үнелелдиң планын тургузары;
5. Чогаал сөзүглелинге даянып, амыдыралдан чижектер-биле холбаалыг чогаадыг бижири;
6. Чогаалга хамаарышкан медреселер-биле ажилдап билири;
7. Бот-тускайлаң болгаш бөлүү-биле төлевилел ажил-чорудулгазын кылыры.

Предметтиг түннелдери (предметные результаты)

1. Тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;
2. Төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;
3. Чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;
4. Сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдиги хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;
5. Сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медресе тып өөрениринге, кыска аннотация бижириинге чөптүг ажыглап билир;
6. Сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түннел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;

- 7.Эртем-төөгүлүг, өөрөдилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдеринин онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;
  - 8.Бодунуң чогаадыкчы сонуургалын сайзырадырынга сонуургалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;
  - 9.Библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;
  - 10.Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;
  - 11.География, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;
  - 12.Руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деннелгелиг сайгарылганы боттарының деннели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);
  - 13.Дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;
  - 14.Чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;
  - 15.Лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;
  - 16.Чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;
  - 17.Чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруун тодарадып билир;
  - 18.Шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;
  - 19.Тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;
  - 20.Тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;
  - 21.Чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүрген айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);
  - 22.Ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;
  - 23.Буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;
  - 24.«Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.
- Доозукчу шингээдип ап шыдаптар аргалыг:
- 25.ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;
  - 26.Тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;
  - 27.Литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;
  - 28.Литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарына барымдаалап илередип билир;
  - 29.Орхон-Енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медегеп билип турар;
  - 30.Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;
  - 31.Эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;
  - 32.Баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;
  - 33.Чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының овурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;
  - 34.Маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалынга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;

- 35.Тоожукчунун аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- 36.Сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;
- 37.Очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
- 38.Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- 39.Шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- 40.В.Ш. Көк-оолдун чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
41. Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннун ниити оурун тургузуп билир;
- 42.Совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- 43.Тодаргай үениң идеологтуг угланышкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
- 44.Тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билиишкиннерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- 45.Монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- 46.Тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннун чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- 47.Шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустун аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- 48.Э. Б. Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- 49.Шүлүглелде композиция тургузугнун онзагайын билир, авторнун философчу угаап-бодаашкынын илередип билир;
- 50.Чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- 51.Өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернеткурлавырлар-биле ажылдап билир.

Курстун (эртемнин) кол допчузу

№	Темалыг бөлүктөр	Шагы	Ооң иштинде		Кижиз.ажылыны н углан.
			Чугаа сайзыр.	Номчулга хыналдазы,х/а	
1.	Чечен чогаалдың сайзыралының оруу	1	-	-	3,4,8
2	Мөңгө даштың сырыны	7	-	-	2,3,5,6,7
3	Таңды, Саян ийи сынның аразынга	25	-	1	1,2,3,4,5,6,7,8
4	Дайын дээрге дарызыг чыг	9	-	-	1,2,3,4,5,6,7,8
5	Тос-ла чүзүн малымайны	7	-	-	1,2,3,4,5,6,7,8
6	Аспас дизе, хая көрүн	18	1	1	1,2,3,4,5,6,7,8
ШУПТУ		67	1	2	

Календарь-темалыг план

№	Кичээлдин темалары	Шагы	Эрттирер хуну, айы		Тайылбыр
			План езугаар	Херек кырында	
1	Чечен чогаалдың сайзыралының оруу	1	4.09		

	Мөңгө даштың сырыны				
2	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Культегинге тураскааткан биче бижик)	1	9.09		
3	«Означенное суурдан тывылган тураскаал»	1	11.09		
4	Кюнзегеш Ю. Ш. «Көк-Эл»	1	16.09		
5	Кюнзегеш Ю. Ш. «Багырның хылыжы»	1	18.09		
6	Даржай А. А. «Бурунгунуң изи- биле»	1	23.09		
7	Иргит И. Б. «Көжээ дажы»	1	25.09		
8	Мижит Э. Б. «Кыйгы»	1	30.09		
	Таңды, Саян ийи сынның аразынга				
9	Тока С. К. «Каргыга чорааным»	1	2.10		
10	Тока С. К. «Каргыга чорааным»	1	7.10		
11	Чогаал теориязы. Очерк	1	9.10		
12	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге»	1	14.10		
13	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге»	1	16.10		
14	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге»	1	21.10		
15	Идам-Сүрүң М. Ы. «Союспаң»	1	23.10		
16	Чогаал теориязы. Баллада дугайында билиг	1	28.10		
17	Пюрбю С. Б. «Чечек»	1	6.11		
18	Пюрбю С. Б. «Чечек»	1	11.11		
19	Пюрбю С. Б. «Чечек»	1	13.11		
20	Пюрбю С. Б. «Чечек»	1	18.11		
21	Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевиринің дугайында билиг	1	20.11		
22	Пюрбю С. Б. «Кара-Суг»	1	25.11		
23	Пюрбю С. Б. «Хайыракан»	1	27.11		
24	Намзырай З. А. «Аяк хээлиг Тыва чуртум»	1	2.12		

25	КДН. Туң-оол О. К. «Тоолзуг оранда»	1	4.12		
26	Куулар Н. Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг»	1	9.12		
27	Куулар Н. Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг»	1	11.12		
28	Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот»	1	16.12		
29	Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот»	1	18.12		
30	Хыналда ажыл. Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот»	1	23.12		
31	Частырыглар-биле ажыл.Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот»	1	25.12		
32	Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевири	1	8.01		
33	Шекспир В. «Ромео биле Джульетта»	1	13.01		
	Дайын дээрге дарызыг чыт				
34	Пюрбю С. Б. «Тулчуушкунче»	1	15.01		
35	Пюрбю С.Б. «Кызыл кош»	1	20.01		
36	Сарыг-оол С. А. «Белек»	1	22.01		
37	Сарыг-оол С. А. «Белек»	1	27.01		
38	Сарыг-оол С. А. «Белек»	1	29.01		
39	Сарыг-оол С. А. «Белек»	1	3.02		
40	Саган-оол О. К. «Арат чоннуң мурнундан»	1	5.02		
41	Саган-оол О. К. «Арат чоннуң мурнундан»	1	10.02		
42	Щипачёв С.П. «Тыва өңнүктеримге»	1	12.02		
	Тос-ла чүзүн малымайны				
43	Эренчин В. Л. «Дөнен-Шилгим»	1	17.02		
44	Эренчин В. Л.«Кадарчы уруг»	1	19.02		
45	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	1	24.02		
46	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	1	26.02		
47	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	1	2.03		

48	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	1	4.03		
49	Серен-оол В. С. «Өгже чалалга»	1	9.03		
	Аспас дизе, хая көрүн				
50	Даржай А. А. «Онгар»	1	11.03		
51	Даржай А. А. «Онгар»	1	16.03		
52	Даржай А. А. «Онгар»	1	18.03		
53	Даржай А. А. «Он рубль»	1	23.03		
54	Даржай А. А. «Он рубль»	1	1.04		
55	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел»	1	6.04		
56	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел»	1	8.04		
57	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел»	1	13.04		
58	Чогаадыг «Төөгу билбес төөрээр...»	1	15.04		
59	Частырыглар-биле ажыл. Өлчей-оол М. К. «Үш чүве кара». «Үш чүве дошкун». «Үш чүве дудуу».	1	20.04		
60	Распутин В.Г. «Дириг чорааш черле утпа»	1	22.04		
61	Мижит Э. Б. «Сүбедей»	1	27.04		
62	Мижит Э. Б. «Сүбедей»		29.04		
63	Мижит Э. Б. «Сүбедей»		4.05		
64	Мижит Э. Б. «Сүбедей»	1	6.05		
65	Даржай А. А. «Тыва дылым»	1	11.05		
66	Чыл дургузунда ооренген чогаалдарынга хыналда тест	1	13.05		
67	Частырыглар-биле ажыл. Түңнел кичээл	1	18.05		

«Тыва чогаал» курузунуң эдилгелер арны

Бижикти киирген хүнү	Киирген өскерилгелерниң тайылбыры	Доктаал болгаш хүнү

